

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΗ ΕΚΔΟΣΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ

*Η απολυτότητα της μετάνοιας. Προλεγόμενα
σε μια παιδαγωγική Ηθική*

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΑΣΕΤΑΣ

*Δομικός πραγματισμός, κονστρουκτιβιστικός δομισμός και διδασκαλία
βασικών αριθμητικών πράξεων και εννοιών στο σχολείο*

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΡΙΧΟΒΙΤΗΣ

*Η Πρώτη Φάση της Διδακτικής Μεθοδολογίας και Πρακτικής Άσκησης
στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Φλώρινας*

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΟΝΤΑΚΟΣ

Ιστορία της Παιδαγωγικής, Ιστορία ή Ιστοριογραφία της Εκπαίδευσης

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΖΙΜΑΣ

*Προβλήματα στην εκπαίδευση και στον επαγγελματικό
προσανατολισμό ατόμων με προβλήματα όρασης*

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΛΕΝΑΚΑΚΗΣ

*Το Παιχνίδι και το Θέατρο στο μάθημα
της (Ελληνικής ως) Ξένης γλώσσας*

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

*Η μορφοποιητική-δημιουργική δύναμη του ανθρώπου
και η προσχολική εκπαίδευση*

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Ι. ΜΑΝΩΛΑΣ

Η συνθετική-δημιουργική εργασία στο Λύκειο

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΥΡΟΣ

Θεωρητική διερεύνηση της δυσλεξίας

Κ Ο Ρ Φ Η

ISSN 1106-9341

*Η μορφοποιητική-δημιουργική
δύναμη του ανθρώπου και
η προσχολική εκπαίδευση**

Είναι αναμφίβολο ότι κάθε νέα προσέγγιση του ζητήματος της παιδείας πρέπει να συνεπιδύρει τη διάνοιξη του κοινωνικο-πολιτικού ερωτήματος και του ερωτήματος της ανθρώπινης ψυχής. Αν αυτή η κίνηση δεν συντελεστεί, οδηγούμαστε αναπόφευκτα στον εννοιολογικό εγκλεισμό και στη μακάρια βεβαιότητα «εύχρηστων» προδηλοτήτων. Σ' αυτή την αναπόδραστη ανάγκη οφείλει να υπακούει μια φιλοσοφία της παιδείας, αν δεν θέλει η ύστατη καταφυγή της να είναι η ιδεολογία.

Το να τονίζουμε όμως την υποχρέωση της παιδαγωγικής σκέψης να ανοιχθεί σε ερωτήματα τα οποία οδηγούν κατευθείαν στο κέντρο της οντολογίας, σημαίνει, ότι κάτι τέτοιο δεν είναι προφανές, και αυτό εγείρει τεράστια ζητήματα. Κι ενώ τα πάντα πιέζουν στο πλαίσιο της για μια ριζική επανεξέταση και των πιο στοιχειωδών εννοιών, τα ερωτήματα-αφετηρίες καταχώνονται κάτω από έναν σιωπηρό δογματισμό και αποπέμπονται ως δήθεν μεταφυσικά.

Ωστόσο, τα συμπτώματα του μετασχηματισμού του homo sapiens σε homo computans έχουν ήδη γίνει ορατά και οφείλουμε να διερωτηθούμε – αν βέβαια θεωρούμε πως αυτό το καινούριο ανθρωπολογικό είδος που δημιουργεί η σύγχρονη κοινωνία δεν είναι κάτι άξιο και έγκυρο – ποιες είναι οι αναγκαίες και ικανές συνθήκες που οδηγούν να πράγματα σ' αυτή την κατεύθυνση. Τι φταίει άραγε και όλα καθιστούν την πορεία αυτή σχεδόν αναπότρεπτη κι εμάς αδύναμους ακόμα και να συλλάβουμε τις συντεταγμένες της; Μήπως πρέπει να διερωτηθούμε αν και ο τρόπος της σκέψης μας αποτελεί με τη σειρά του μέρος του προβλήματος, αφού, ασφαλώς, δεν είναι άσχετος από αυτή την εξέλιξη;

Εγγράφεται άραγε σ' αυτή την κατάσταση αφοπλισμού η εξάρτηση της επιστήμης από τις ιδεολογικές-φαντασιακές δυναμικές γραμμές του σύγχρονου ιστορικού πεδίου, εκφρασμένη σ' έναν αγώνα δρόμου, ο οποίος σφραγίζεται από την απεριόριστη εξάπλωση του κυβερνητικο-πληροφορικού παραδείγματος, τον πειραματισμό, την ποσοτικοποίηση και τυποποίηση ακόμα κι όταν αυτές καταλήγουν να εξαφανίζουν το αντικείμενο; Μπορεί η επιστήμη να συνεχίσει να εργάζεται πραγματοποιώντας το πρόγραμμα ενός ειδέναι που συστήνει το αντικείμενό του ως διαδικασία καθ' εαυτή ανεξάρτητη από το υποκείμενο, που μπορεί να αποδοθεί σε

* Ανακοίνωση στο Τριήμερο Πανελλήνιο Συνέδριο, με θέμα: «Η έρευνα στην προσχολική εκπαίδευση» που οργάνωσε το Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Κρήτης, από 21 έως 23 Οκτωβρίου 1999, στο Ρέθυμνο.

αδιαμφισβήτητες και μονοσήμαντες κατηγορίες και που μπορεί να εκφραστεί με μια μαθηματική γλώσσα με απεριόριστη δύναμη;

Και μπορούμε να διερωτηθούμε, αν σ' αυτή την κατάσταση αδυναμίας εγγράφεται και η ίδια η φιλοσοφία της παιδείας, η οποία φαίνεται να έχει χάσει το αντικείμενό της, διαχεόμενη σε συγγενείς ανθρωπολογικούς κλάδους γνώσης μη μπορώντας να αναζωπυρώσει το φιλοσοφικό ερώτημα;

Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε την ανάγκη της διάνοιξης του λογικο-οντολογικού ερωτήματος, στη σφαίρα του οποίου πρέπει να επιχειρήσουμε με ριζικό τρόπο τον στοχασμό αντικειμένων όπως είναι η ψυχή, η κοινωνία, η ιστορία. Μια τέτοια απόπειρα, που θα επωμιζόταν το βάρος της κριτικής επανεξέτασης της κληρονομημένης λογικής και οντολογίας, θα πρόσφερε τα μέγιστα, αν κατάφερε να οδηγήσει σε μια διαφορετική κατανόηση αυτών των μεγάλων πρωτότυπων αντικειμένων. Οι συνέπειες που θα απέρρεαν για όλο το οικοδόμημα της σκέψης θα ήταν τεράστιες. Σε ένα τέτοιο μόνο πλαίσιο μπορούμε να σκεφτούμε και την αναζωογόνηση της φιλοσοφίας της παιδείας.

Σ' αυτή την προοπτική, μια καθοριστική συμβολή είναι αυτή του Κ. Καστοριάδη. Φωτίζοντας με έναν καινούριο τρόπο το ανθρώπινο πεδίο, ο φιλόσοφος άνοιξε έναν δρόμο για μια διαφορετική κατανόησή του. Δείχνοντας μας, όσον αφορά την ψυχή, ότι δεν μπορούμε να την «εξηγούμε» από βιολογικούς παράγοντες ούτε να τη θεωρούμε ένα λογικό αυτόματο, και όσον αφορά την κοινωνία, ότι δεν μπορούμε να εξακολουθούμε να συλλαμβάνουμε τον πολύπλοκο ιστό φαινομένων που παρατηρούμε εντός της δι' αναγωγής σε λειτουργικούς-ορθολογικούς καθορισμούς, μπορέσαμε να κατανοήσουμε τα όρια του κληρονομημένου λογικο-οντολογικού πλαισίου, που ανήγαγε τη συγκρότηση του ατόμου, όπως και όλων των θεσμών, στους νόμους της φύσης και της ορθολογικότητας. Μέσω της ταυτιστικής-συνολιστικής λογικής, η οποία λειτουργεί με βάση την υπερκατηγορία της καθοριστικότητας, η ελληνοδυτική σκέψη κατάφερε, κατά τον Καστοριάδη, να θεσμίσει τον κόσμο ως δυνάμενο να γνωσθεί και να χειραγωγηθεί ορθολογικά και τεχνικά. Η προσπάθειά της να αποδώσει ένα νόημα στο Είναι, καθορισμένο απ' αρχής μέχρι τέλους ως καθοριστικότητα, απέκλειε να αναγνωριστούν τύποι του Είναι που ξεφεύγουν από την καθοριστικότητα, όπως είναι το κοινωνικο-ιστορικό ή το ψυχικό.

Διαβλέποντας λοιπόν τη λογική και οντολογική ειδικότητα αυτών των δύο στιβάδων – όχι μόνο τη φαινομενολογική και περιγραφική – ο Καστοριάδης συνέλαβε αυτό που ονόμασε ριζικό φαντασιακό μέσα στον ανθρώπινο κόσμο και το οποίο είναι ως ψυχή/σώμα και ως κοινωνικο-ιστορικό¹. Έγινε, έτσι, σαφές ότι ο άνθρωπος δεν είναι ένα ορθολογικό ον, αλλά κατ' εξοχήν ένα ον φαντασίας και φαντασιακού – φαντασίας ατομικής και φαντασιακού συλλογικού και κοινωνικού.

¹ Το ριζικό φαντασιακό διαφεύγει από την καθοριστικότητα, ως αέναη γενεσιουργός πηγή ετερότητας που εικονίζει και εικονίζεται, είναι δημιουργία «εικόνων», που είναι αυτό που είναι και τέτοιες που είναι ως εικονίσεις ή παροντοποιήσεις νοημάτων ή σημασιών. Όχι μόνο δεν αποτελεί επικοδόμημα ή ψευδαίσθηση, αλλά προηγείται του υποκειμένου, του πράγματος, της ιδέας. Ότι αποκαλούμε πραγματικότητα και ορθολογικότητα αποτελούν έργο του.

Θεωρούμε πως στη σύλληψη αυτή πρέπει να εστιάσει την προσοχή της η έρευνα που αφορά την παιδεία και την εκπαίδευση, αφού ανοίγει έναν καινούριο ορίζοντα για μια διαφορετική κατανόηση της υποκειμενικότητας. Η διαύγαση του φαντασιακού χαρακτήρα του ανθρώπινου όντος προσφέρει τη δυνατότητα στην παιδαγωγική να συλλάβει και να αντιμετωπίσει σπουδαία ζητήματα που την απασχολούν σε άλλη βάση. Θα μπορούσε, λόγω χάρη, εκτός πολλών άλλων, να δώσει διαφορετικό περιεχόμενο και να διαβλέψει κάποια λύση στο πρόβλημα, του τι φτάνει, κι ενώ η μορφωτική διαδικασία αποδεικνύεται αναποτελεσματική μη μεριμνώντας για την εθελοούσια και δημιουργική εμπλοκή του εκπαιδευομένου σ' αυτήν, τόσο η εκπαίδευση των μαθητών, όσο και η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών συνεχίζουν να την αγνοούν².

Πολύ συνοπτικά, λοιπόν, στο κέντρο αυτής της οντολογίας³ βρίσκεται η αναγνώριση του χαοτικού χαρακτήρα του Είναι, που είναι, από τη μια μεριά το ανεξάντλητο του Είναι, και από την άλλη, η ικανότητα δημιουργίας· δημιουργίας του ριζικά καινούριου, που δεν μπορεί ούτε λογικά να απαχθεί από αυτό που προϋπάρχει, ούτε αιτιακά να παραχθεί από αυτό. Το ριζικά καινούριο ως μορφή δεν σημαίνει απλώς κάτι που είναι μη προβλέψιμο, ούτε ουσιωδώς απροσδιοριστία. Είναι δημιουργία *ex nihilo*, και όχι *in nihilo*, ούτε *cum nihilo*.

Το Είναι είναι χάος, άβυσσος, το απύθμενο, διότι ακριβώς είναι δημιουργία μορφών εκ του μη όντος· αλλά ακριβώς για τον ίδιο λόγο το Είναι είναι και κόσμος, ολότητα μορφών, πολλαπλών μορφών, οργανωμένη κατά το μάλλον ή ήττον.

Ο άνθρωπος, συμμετέχοντας φυσικά στο Είναι, ταυτοχρόνως και ως κοινωνία και ως άτομο, είναι και αυτός, ως ον φαντασίας και φαντασιακού, άβυσσος, χάος και απύθμενος· ως τέτοιο ον όμως είναι και δύναμη αλλά και επιθυμία μόρφωσης και μορφοποίησης (*vis* και *libido formandi*), είναι δύναμη δημιουργίας αλλά και επιθυμία δημιουργίας.

Στο πλαίσιο της καστοριαδικής σύλληψης της ψυχής το ανθρώπινο ον αναδύεται ως μια ψυχική μονάδα, ερμητικά κλεισμένη στον εαυτό της που παρουσιάζει μια στοιχειώδη οργάνωση· αποτελεί και δημιουργεί έναν κόσμο καθ' εαυτό και δι' εαυτό. Η μονάδα αυτή, δηλαδή, δεν μπορεί να υπάρξει παραδίδοντας στον εαυτό της και σε ό,τι συλλαμβάνει μια μορφή. Αυτή η πρωταρχική ψυχική μονάδα που τίθεται ως ολότητα, είναι μέσα στην αδιακρισία του εγώ και της παντοδυναμίας, όπως και μέσα στην αδιακρισία του εγώ και της παράστασης, του εγώ και της επιθυμίας.

Η ριζική φαντασία όπως υπάρχει μέσα στην ανθρώπινη ψυχή ως ρους διηνεκής παραστάσεων, αισθημάτων και προθέσεων είναι ανάδυση μιας μορφής του χάους. Η ριζική φαντασία είναι μέσα και χάρη στη θέση δημιουργία εικόνων ως παροντοποίηση νοήματος, και νοήματος ως πάντοτε εικονισμένου-παρεστημένου.

² Πρόκειται για το θέμα που απασχόλησε το Συνέδριο: «Παιδεία και Εκπαιδευτικός», που οργάνωσε το Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Πατρών, τον Δεκέμβριο του 1999.

³ Βλ. κυρίως C. Castoriadis, *L' Institution imaginaire de la société*. Seuil, Paris, 1975 (ειδικά το Β' μέρος) και *Les Carrefours du labyrinthe* I, II, III, IV, V και VI. Seuil, Paris, 1978, 1986, 1990, 1996, 1997 και 1999 αντιστοίχως.

Έτσι η ψυχή είναι κάτι που μορφώνει, που δεν υπάρχει παρά μέσα και χάρη σ' αυτό που μορφώνει. Γίνεται αρχή και καταγωγή αυτού που θα είναι, ακολουθώντας μια λογικο-οντολογική κίνηση που επιτρέπει να τεθούν ταυτοχρόνως το δημιουργούμενο και τα στοιχεία της δημιουργίας.

Κάτω από τη δράση της σωματικής ανάγκης και της παρουσίας του άλλου, δηλαδή του κοινωνικού παράγοντα, αυτός ο πρώτος κόσμος θα διαρραγεί κατά τη διάρκεια μιας τριαδικής φάσης, και διασχίζοντας μια οιδιπόδεια φάση θα καταλήξει τελικά μέσω πολυειδών διαδικασιών μετουσίωσης στην οργάνωση του κοινωνικού ατόμου⁴.

Ο εκκοινωνισμός αυτός της ψυχής θα γίνει δια της δράσεως της κοινωνίας, η οποία είναι με τη σειρά της ένα χάος-κόσμος. Για να μπορέσει να επιζήσει το ανθρώπινο ον πρέπει να υπάρχει ήδη μια κοινωνία, δηλαδή θεσμοί και κοινωνικές φαντασιακές σημασίες. Το γεγονός όμως ότι η ψυχή και η κοινωνία δεν είναι αναγώγιμες η μία στην άλλη, αλλά ότι το πολύ που μπορούμε να πούμε είναι πως πρέπει να υπάρχει μια κάποια ανταπόκριση ανάμεσα στις απαιτήσεις τους, θέτει την κοινωνία επίσης ως δημιουργία: μια δημιουργία της ανώνυμης συλλογικότητας, δηλαδή μια δημιουργία του θεσμίζοντος-κοινωνικού φαντασιακού. Η κοινωνία ως αυτοδημιουργία, η οποία εκτυλίσσεται ως ιστορία, γεννιέται επομένως ως θέσμιση. Αυτή η θέσμιση του κόσμου, των ατόμων, των πραγμάτων ερείδεται μεν στη φύση, είναι όμως δημιουργία ενός μάγματος κοινωνικών φαντασιακών σημασιών.

Οι σημασίες αυτές είναι φαντασιακές, αφού δεν εξαντλούνται από αναφορές σε ορθολογικά ή πραγματικά στοιχεία και αφού τίθενται δια δημιουργίας, και κοινωνικές, αφού τις θεσμίζει και συμμετέχει σ' αυτές ένα ανώνυμο, απρόσωπο σύνολο⁵.

Το κοινωνικό άτομο είναι κι αυτό ένας κόσμος, γιατί είναι μια σχετική οργάνωση, όχι τυπικά λογική, και είναι και ένα χάος, αφού πάντα διαθέτει τη δυνατότητα της ανάδυσης του καινούριου.

Στο πλαίσιο λοιπόν αυτής της οντολογικής σύλληψης το ανθρώπινο ον είναι η ίδια η ικανότητά του ποιείν-είναι, του εξαγειν εξ εαυτού τρόπους του είναι, καθορισμούς και νόμους, οι οποίοι εφεξής θα είναι οι νόμοι, οι καθορισμοί, οι τρόποι του είναι του εαυτού. Ως ριζικό φαντασιακό το ανθρώπινο ον είναι ριζική δημιουργία. Αυτή είναι η οντολογική συνθήκη της παιδείας. Ο «εαυτός» αυτός που φτιάχεται ως είναι, χωρίς να είναι «ακόμη» κάτι το καθορισμένο, αλλά που θα καθοριστεί έτσι και όχι αλλιώς, είναι η Άβυσσος, το Απύθμενο, το Χάος του ανθρώπινου όντος (ατομικού και συλλογικού). Η μορφή που το ανθρώπινο ον δίνει

⁴ Αυτή η πολλότητα της ψυχής, που συγκαθορίζεται από τη διαδικασία του εκκοινωνισμού, τόσο στην ειδική κάθε φορά συνοχή της όπως και στο γεγονός της εκδίπλωσής της, δεν είναι σύστημα: είναι ένα μάγμα. Είναι ένας *sui generis* τρόπος συνύπαρξης με μια οργάνωση που περιέχει κομμάτια από *πολλαπλές* λογικές οργανώσεις, οι οποίες όμως δεν είναι αναγώγιμες σε μια λογική οργάνωση.

⁵ Έτσι και η κοινωνία αποτελώντας με τη σειρά της την οργάνωση μιας μη συνολίσιμης *πολλαπλότητας* που διαφεύγει από την καθοριστικότητα, είναι με τον τρόπο του μάγματος. Δεν ανάγεται στις ταυτιστικές-συνολιστικές οργανώσεις της, ούτε μπορεί να εξαντληθεί σ' αυτές. Και την ψυχή και την κοινωνία, λοιπόν, μπορούμε να τις συλλάβουμε μόνο μέσω μιας λογικής, της λογικής των μαγμάτων, η οποία μας υποχρεώνει να διαχωρίσουμε και συνάμα να σκεφτούμε μαζί τη συνολιστική-ταυτιστική διάσταση και την κυρίως φαντασιακή ή ποιητική διάσταση του Είναι.

στο Χάος είναι το νόημα και η σημασία. Γι' αυτό και «το να δοθεί μορφή στο χάος» είναι, κατά τον Καστοριάδη, ο καλύτερος δυνατός ορισμός της παιδείας.

Συγκεντρώνοντας την προσοχή μας στη συγκρότηση του κοινωνικού ατόμου θα δούμε, λοιπόν, ότι όταν η κοινωνία αποσπά το ανθρώπινο ον από το κλειστό σύμπαν της αρχικής ψυχικής μονάδας, επιβάλλοντας την εγκατάλειψη των αρχικών αντικειμένων (πράγμα που δεν συμβαίνει απόλυτα), οφείλει να ικανοποιήσει μια κύρια απαίτηση, ανάμεσα σε άλλες· να της προσφέρει, δηλαδή, στη ζωή που θα διαγάγει μέσα στην κοινωνία, ένα νόημα. Στερώντας από την ψυχή αυτό που στην αρχή ήταν νόημα γι' αυτήν, δηλαδή τον πλήρη και απεριόριστο εγωισμό και την παντοδυναμία, η κοινωνική θέσμιση προσφέρει προς επένδυσιν το μάγμα των κοινωνικών φαντασιακών σημασιών. Το κοινωνικό άτομο συγκροτείται, λοιπόν, εσωτερικεύοντας τον κόσμο και τις σημασίες που έχει δημιουργήσει η κοινωνία. Η σημασία είναι έτσι αρχή ύπαρξης, αρχή σκέψης, αρχή αξίας, αρχή δράσης. Η ψυχή δεν εγκαταλείπει τα αρχικά της αντικείμενα ποτέ τελείως, παρά μόνο υπό τον όρο ότι ταυτοχρόνως επενδύει αντικείμενα, κόσμο, κανόνες. Η ψυχή δεν είναι το άτομο· η ψυχή γίνεται άτομο καθόσον υφίσταται μια διαδικασία εκκοινωνισμού. Το ανθρώπινο ον δεν μπορεί, επομένως, να γίνει κοινωνικό άτομο, παρά στο μέτρο που έχει εσωτερικεύσει τους θεσμούς. Το άτομο αυτό, αρχικά και ουσιαστικά, δεν είναι τίποτε άλλο από την κοινωνία, πράγμα που σημαίνει ότι η ουσιαστική αντίθεση δεν συγκροτείται ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία, αλλά ανάμεσα στην ψυχή και την κοινωνία· εδώ θα βρίσκεται πάντα η μη αναγώγιμη πόλωση.

Αυτό το κοινωνικό άτομο είναι μια οντότητα που μιλάει, που έχει μια κατάσταση κοινωνική και μια ταυτότητα, που θέτει ορισμένους σκοπούς, δέχεται ορισμένες αξίες και δρα με τρόπους πράττειν αρκετά σταθερούς. Ως αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας εσωτερίκευσης, το άτομο λειτουργεί κατ' εξοχήν κατάλληλα, τόσο από τη μεριά του εαυτού του, όσο και από τη μεριά της κοινωνίας. Φυσικά, τονίζει ο Καστοριάδης, τρόποι διαφυγής από αυτή την κατάσταση πάντα εκδηλώνονται, δοθέντος τόσο του χαοτικού χαρακτήρα της ψυχής όσο και της κοινωνίας, και δεν θα μπορούσε να γίνει αλλιώς. Όμως, το βέβαιο είναι, ότι η κοινωνικοποιητική δραστηριότητα της κοινωνίας εκβάλλει σε ένα άτομο κοινωνικά καθορισμένο, εξαναγκασμένο να αναπαράγει την ίδια μορφή κοινωνίας με εκείνη που το έκανε να είναι αυτό που είναι.

Έτσι, ερχόμαστε αντιμέτωποι με ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα, άμεσα σχετιζόμενο με το ζήτημα της παιδείας. Υπ' αυτούς τους όρους οφείλουμε να διερωτηθούμε πώς θα μπορούσε καν να τεθεί λ.χ. το αίτημα της πραγματικής ατομικής ελευθερίας, ελευθερίας, δηλαδή, που μπορούμε να πραγματώσουμε τόσο στην ατομική μας ζωή όσο και στην κοινωνική μας πράξη, εντός μιας κοινωνίας η οποία ζει τον εαυτό της επιβεβαιώνοντας τις θεσμισμένες σημασίες μέσα στον εγκλεισμό και την επανάληψη, κατασκευάζοντας κατ' αντιστοιχίαν άτομα συμμορφωμένα που σκέφτονται και ζουν τον εαυτό τους επίσης μες στην επανάληψη.

Εάν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η προσήλωση αυτή στις θεσμισμένες σημασίες αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό της σημερινής κοινωνίας, αντιλαμβανόμαστε, γιατί το ερώτημα του τέλους/σκοπού της παιδείας προβάλλει κρίσιμο και

απαιτεί έναν στοχασμό που, αν μη τι άλλο, θα προσπαθεί να το διατηρήσει ανοιχτό.

Επιχειρώντας μια σύνδεση ανάμεσα στο *factum* και στο *jus*, σύμφωνα με την παραπάνω προβληματική, θα προσπαθήσουμε, τελειώνοντας, να διατυπώσουμε μερικά ουσιώδη ερωτήματα προσανατολιζόμενοι στην ανίχνευση αυτού του τέλους/σκοπού.

- Εάν η κοινωνία εγκλείεται στο σύμπαν των θεσμισμένων σημασιών αναζητώντας μιαν υπερβατική εγγύηση της σημασίας, οι άνθρωποι γίνονται ικανοί να αναγνωρίσουν τη δημιουργική τους δύναμη; Και αν όχι, ποια άλλη δημιουργία εκτός από τη δημοκρατική μπορεί να σπάσει το περίφραγμα της σημασίας καθιστώντας τους ανθρώπους ικανούς να σκεφτούν και να επενδύσουν σ' αυτή τους τη δύναμη, όπως και να αφήσουν να λειτουργήσει ο πόθος της μόρφωσης και της δημιουργίας;
- Είναι δυνατόν το άτομο να δράσει επιστρέφοντας πάνω στην κοινωνία, εάν η ριζική φαντασία της ψυχής δεν κατορθώσει να διαπηδήσει ανάμεσα από τα διαδοχικά στρώματα κοινωνικοποίησης που είναι αυτό το άτομο;
- Κατά συνέπειαν, πώς μπορεί το άτομο να γίνει ένα υποκείμενο θέλησης και σκέψης χωρίς την απελευθέρωση της ικανότητας του να ποιεί και να πράττει, δηλαδή να σχηματίζει ένα ανοιχτό πρόταγμα για τη ζωή του και να εργάζεται μέσα σ' αυτό; Ποιος μπορεί να είναι στην κατεύθυνση αυτή ο σκοπός και ποιο το περιεχόμενο της παιδαγωγικής δραστηριότητας;
- Μπορεί το παιδί να φτάσει σ' αυτή την κατάσταση χωρίς την ελάχιστη δυνατή αναστολή της ριζικής του φαντασίας και τη μέγιστη δυνατή ανάπτυξη της αυτοστοχαστικότητάς του;
- Πώς θα μπορούσε η παιδαγωγική δραστηριότητα να συμβάλλει στην απελευθέρωση και ανάπτυξη της συλλογικής δημιουργικότητας, που επιτρέπει στην ομάδα των παιδιών να σχηματίζει προτάγματα για συλλογικές προσπάθειες και να εργαστεί γι' αυτά; Πώς θα μπορούσε να προωθήσει την ανάπτυξη της ικανότητας όλων των μελών της ομάδας να συμμετέχουν στις δραστηριότητες ενός συλλογικού στοχασμού διαβούλευσης και απόφασης; Διδάσκονται έτσι τα παιδιά τη δημοκρατία; Μπορεί να υπάρξει δημοκρατία χωρίς δημοκρατικά άτομα;
- Ο σκοπός της παιδαγωγικής δραστηριότητας μπορεί να είναι πλήρως καθορισμένος στη σκέψη του παιδαγωγού; Μπορεί ο παιδαγωγός να ασκεί πλήρη έλεγχο και των μέσων και της όλης διαδικασίας; Και τι σημαίνει αποτυχία σε μια τέτοια περίπτωση; Είναι τυχαία; Η παιδαγωγική δραστηριότητα, επομένως, είναι τεχνική δραστηριότητα;
- Οφείλει η δραστηριότητα αυτή να αποβλέπει στην κατά το μέγιστο δυνατό ανάπτυξη της αυτενέργειας του παιδιού, χρησιμοποιώντας αυτή την αυτενέργεια; Πώς θα μπορούσε να μορφοποιηθεί αυτή η απαίτηση στο πλαίσιο της σύνδεσης της διδακτικής πράξης με τη μάθηση;
- Τέλος, σε ποιο σύμπαν φαντασιακών σημασιών εγγράφεται ο μετασχηματισμός του ανθρώπου σε *homo computans*; Υπάρχει τρόπος διάρρηξης αυτού του σύμπαντος; Και αν υπάρχει, η παιδαγωγική μπορεί να συμβάλλει σ' αυτό;